

Het oudste gedrukte Nederlandse Rekenboekje en zijn vertalingen

In een vorige bijdrage (1) beschreven wij de verschillende uitgaven van het oudste gedrukte Nederlandse rekenboekje *Die Maniere om te leeren cyffren na die rechte consten Algorismi* (Brussel 1508, Antwerpen circa 1510, 1569). Terloops weze opgemerkt, dat dit werkje waarschijnlijk dertig jaar lang de enige Nederlandse arithmetica van enige betekenis is geweest. Eerst in 1537 verschijnt een nieuw Nederlands rekenboekje, geschreven door een zekere Gielis vander Hoecke : *Een sonderlinghe boeck in dye edel conste Arithmetica, met veel schoone perfecte regulen* (Antwerpen, Symon Cock) (2).

In dit artikel zijn enkele gegevens samengebracht over de invloed en de vertalingen van de *Maniere*.

*
*
*

In 1569, het jaar waarin Jan van Ghelen een herdruk van de *Maniere* bezorgde, verscheen bij de Brugse drukker Pieter de Clerck een *Cijferbouck*, geschreven door Adriaen vander Gucht, schoolmeester te Brugge (zie de hierbij afgedrukte titelpagina). Het boek, in kwarto, telt 123 folios. Na « Den zend-brief » aan de « Edele wijze ende zeer

---

(1) *Scientiarum historia*, 1, 1959, 53-71.

(2) Zie D. E. Smith, *Rara arithmetica*, Boston 1908, blz. 183-185. Het boekje werd herdrukt in 1544 en 1548.

Lijfer bouck / Inhoudende Vele nieuwe / fraye / ende gherieuighe practycken vā

Arithmetica met vele meer andere zonderlynghe zaken inde
twee Prefaten en inde Tafel des Houer breeder verhaelt: Vergaders
ende ghemaect by Adriaen vander Gucht in ghebozen Doort
der stede van Brugge / ende School-meeſter aldare inde
Rudder ſtraete / daer men de ſclue vynd te coepen.

Omnia in mensura

Sapientia. II.
dispositi.

& numero

& pondera

C Gheprent te Brugge inde Beerde ſtraete bij mij
Pieter de Clerck Ghezworen Bucher der Co. Ma.
wonende inde Synagoge. Int
Jaer ons Heeren / 1569.
Met Gratte ende Priuilegie van 6 Jaeren.

voorzienighe heeren Bailliv, Schovt, Bvrghe-meesters, Schepenen, Raeden, Trezoriers, ende Hooft-mannen der stede van Brugge » en een in het Frans gestelde opdracht « Aux vertueus et honorables Seigneurs les Marchants de la ville de Bruges » (3), volgen allerlei praktische gegevens over munten, maten en gewichten. Dan komt een lijst van de jaarmarkten in Vlaanderen, Brabant, Zeeland, enz. en een tabel met de watergetijen. Op folio 12 recto begint het eigenlijke rekenboekje. Achtereenvolgens worden de numeratie, additie, substractie, mediatie, duplatie, multiplicatie en divisie behandeld, zowel voor gehele getallen als voor breuken. In de « reghel van progressien » is sprake over enkele eenvoudige rekenkundige en meetkundige reeksen. Dan komt de « gulden reghel » (d. i. de regel van drieën), « den dobbel reghel van drien », de « reghel van vijfuen », enz., een verzameling van vooral praktische vraagstukken. Ook het trekken van de « radix quadrata ende cubica » wordt geleerd. Na een « Arithmetijck ABC », een korte uiteenzetting over het rekenen met penningen en enkele rekentafeltjes sluit het boek met een inleiding in de « geometria » en enkele « Ghenoughelicke Raedselen ».

In de Franse opdracht noemt Vander Gucht zijn boekje « extrait et composé en partie de plusieurs Liures et Autheurs ». Een van deze boeken is zeker de *Maniere* geweest, want bepaalde passages uit dit werkje vindt men woordelijk terug in het *Cijferbouck*. Vander Gucht behandelt de verschillende onderwerpen echter veel uitvoeriger dan de *Maniere*.

Het *Cijferbouck* werd in 1594 herdrukt door Cornelis Claesz,

---

(3) De Universiteitsbibliotheek te Gent bezit drie exemplaren van het *Cijferbouck* : nrs. A 1463, A 5108 en A 5109. Hierboven is nr. A 1463 beschreven. De twee andere exemplaren vertonen enkele verschillen met het eerste, bijv. de titel van de Franse opdracht : « Epistre de l'Authheur aux vertuevs et honorables Seigneurs de la Ville de Bruges ». Op de titelpagina staat voor de woorden « Omnia in mensura » een kleine gestileerde lelie ; ook in de Errata op folio 123 recto merkt men enkele verschillen op.

« Boeck-vercooper » te Amsterdam (4). Hierin zijn echter de Nederlandse en Franse opdracht aan de « edele heeren... der stede van

La maniere pour
aprendre a cyfrer & compter par plumes
& gertz selon la Vraie science de Algoris
me en nombre entier & rompu.

Brugghe » weggelaten, evenals de tabellen met de jaarmarkten en de watergetijden.

**

Cent mille.

Diq mille.

Mille.

Cent.

Diq.

Dng.

In 1529 verscheen te Antwerpen een Franse vertaling van de *Maniere* onder de titel *La maniere pour aprendre a cyfrer et compter par plumes et gertz selon la vraie science de Algorisme en nombre entier et rompu* (verder afgekort tot *La Maniere*) (5). Het boekje, in octavo, bevat 52 ongenummerde bladen. Het werd gedrukt door Martin de

- (4) De volledige titel is : *Cyfer-boeck, Inhoudende veel nieuwe, fraeye, ende dienstelicke Practijken van Arithmetica, met veel meer ander sonderlinghe saken, inde Tafel deses Boecks breeder verhaelt. Vergadert ende ghmaect by Adriaen vander Gucht, van Brugghe. T'Amsterdam, By Cornelis Claesz. Boeck-vercooper op 't Water by d'oude Brugghe int Schrijf-boeck. CIO IO XCIII.* Deze tweede druk schijnt tot nu toe niet te zijn opgemerkt. Hij wordt niet vermeld in D. Bierens de Haan *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique... sur les sciences mathématiques et physiques*, Rome, 1881-1883, noch in D. E. Smith's *Rara arithmetica*. Ook in het artikel over Adriaen vander Gucht in de *Biographie nationale* (deel 26, kol. 337) is alleen van de eerste druk sprake. De Universiteitsbibliotheek te Gent bezit een exemplaar van de Amsterdamse druk (nr. 175 P 2).
- (5) De Houghton Library van de Harvard University, Mass. bezit een exemplaar van dit zeldzaam werkje. Het is dit beschreven door Mej. Kronenberg in de *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, deel III, 2, nr. 4368.

Keyser voor Willem Vorsterman, zoals blijkt uit het kolofon : « Imprime en Anuers par moy Martin Lempereur, pour Guillaume Vorsterman Lan M.ccccc.&.xxix ». *La Maniere* is een trouwe vertaling van de eerste Antwerpse druk van de *Maniere*, uitgezonderd op de plaatsen waar de proef op de optelling, vermenigvuldiging en deling wordt geleerd. De zevenproef uit de *Maniere* is in de Franse tekst telkens door de negenproef vervangen. Merkwaardig is nu, dat de druk van 1569 van de *Maniere* op juist dezelfde plaatsen afwijkt van de beide eerste drukken. Bij nader toezien blijkt bovendien, dat de Franse tekst juist daar een woordelijke vertaling is van de laatste Antwerpse druk. Een duidelijke illustratie hiervan geven de volgende parallelle plaatsen, genomen uit de twee Antwerpse drukken van de *Maniere* en uit de Franse vertaling.

Uit de *Maniere* van circa 1510 (f. 5b)

Proeue van addicien. Ghi moet al die sommen wt tellen met 7. Exempel als hier na in dese somme 67894 Ghi moet nemen die twee achterste figuren of cijfferen aen die slincker hant dat is 6 ende 7 maect 67 Nu besiet hoe vele 7 dat daer in zijn Ghi vinter 9 ende daer blijft 4 ouer welc 4 hier voer 40 staen. daer toe addeert 8 maect 48 die telt wt met 7 ende daer blijft 6 ouer. die maken hier 60 daer toe addeert 9 ende maect 69 Die telt wte met 7 ende daer blijft 6 ouer...

Uit de *Maniere* van 1569 (f. 4b)

Proeue van addicien. Ghy moet alle die sommen wt tellen met 9. Exempel als hier na in die somme 67894 ghi sult beghinnen aen die achterste figuren oft cijffere aen dye slincker hant, dat is 6 seggende 6 ende 7 is 13 daer toe addeert 8 comt 21 daer toe addeert 9 compt 30 daer toe addeert 4 comt 34, nu besiet hoe veel 9 dat ghi daer in hebt te weten in 34 comt 3 ende daer blijft 7 ouer dat set aen deen side. Daer na doet met die ander somme ghelijc met die eerste, ende daer blijft ooc 7 ouer Dat set oock aen deen side. Daer na telt dye derde wt met 9 daer blijft 2 ouer, dye set aen deen side...

Uit *La Maniere* (f. 5b)

Preuue de laddition. Il te fault toutes les sommes compter dehors par 9. Exemple comme en ceste somme 67894, tu commenceras a la derniere figure ou cyfre a la main senestre qui est 6 disant 6 & 7 font 13 a ce adiouste 8 qui font 21 puis adiouste 9 ce fait 30, puis adiouste 4 dont vient 34, or regarde combien de 9 que tu y trouueras, ascavoir en 34, dont en vient 3, & sy en demeure 7 lesquelles tu mettras a part. Puis fais de lautre somme comme de la premiere, et en demourera aussy 7 lesquelles tu metteras aussy dung coste. Puis apres compter la tierce somme dehors par 9, & en demourera 2 lesquelles mettras dung coste...

Dat de geciteerde tekst uit *La Maniere* een vertaling is uit het Nederlands, en geen wijziging aangebracht door de vertaler, blijkt uit

bepaalde, in het Frans ongebruikelijke uitdrukkingen als « compter dehors » voor « uittellen ». De gelijkenis tussen *La Maniere* en de laatste druk van de *Maniere* is slechts op één manier redelijke te verklaren, nl. door aan te nemen dat er, buiten de drie gekende drukken van het Vlaamse boekje, vóór 1529 nog een andere is geweest, waarvan die van 1569 een trouwe kopie is. Misschien duikt ergens nog wel eens een exemplaar op.

**
*

J. Ch. Brunet vermeldt in zijn *Manuel du Libraire et de l'Amateur de Livres* (deel 5, kol. 1384) een anoniem Frans rekenboekje, gedrukt te Lyon bij Claude Veycellier : *La Vraye maniere, pour apprendre a Chiffrer & compter, par plumes & gectz : selon la science de algorisme en nombre entier & rompu : fort facile a apprendre a toutes gens, tant pour lart darismetique, que par les questions & exemples : cy dedans inseres & corriges* (verder als *La vraye Maniere* geciteerd) (6). Op de titelpagina vindt men de figuur met de rekenpenningen terug, die we reeds aantreffen in de twee Antwerpse drukken van de *Maniere* en in de Franse vertaling. Het kolofon luidt : « Cy finist lart et science de Arismetique, contenant plusieurs belles praticques, exemples, et questions : fort vtils a vng chascun. Nouuellement Imprime a Lyon, par Claude veycellier, demourant en rue merciere, A lenseigne saint Jehan Baptiste. » Het boekje, een langwerpige in-12° van 84 ongenummerde bladen, is niet gedateerd ; het verscheen waarschijnlijk tussen 1530 en 1537.

De overeenkomst tussen de titel en de figuur op de titelpagina van *La vraye Maniere* met die van *La Maniere* wettigt het vermoeden, dat het eerste werkje een herdruk is van het tweede (7). Bij nader toezien blijkt echter, dat dit niet het geval is. De overeenkomst tussen de beide werkjes gaat niet verder dan de titelpagina.

La vraye Maniere is verdeeld in zes boeken. Het eerste behandelt

---

(6) Het British Museum bezit een exemplaar van dit zeldzaam werkje. Ik dank de Heer A. Smeur, die mij hierop wees.

(7) Brunet schrijft bij *La vraye Maniere* : « Ce doit être la même chose que celui dont, à l'article Manière, nous avons décrit une édition d'Anvers 1529. »

het rekenen « selon .ix. especes en nombre entier, par chiffres ». Deze negen « species » zijn : numeration, addition, subtraction, duplation, mediation, multiplication, progression (8), division of partition, des racines l'extraction. Deze laatste bewerking wordt alleen in de inleiding vermeld, verder is er geen spoor meer van. Naast duplation wordt ook triplation en quadruplation geleerd ; ook is sprake van het delen door drie (tiercer) en door vier (quadrier). Het tweede boek is een korte uiteenzetting over het rekenen met penningen. Het derde handelt over « les nombres roupt et fractions ». De drie laatste boeken zijn verzamelingen van vraagstukken, o.a. over « la reigle de troys : tant en poys comme en mesures » (boek 4), « la reigle de compaignie » (gezelschapsrekenen) (boek 5) en over « plusieurs reigles et questions pour auoir plus grande notice de ceste science darismaticque » (boek 6, bij vergissing « le quart liure » genoemd).

D. E. Smith beschrijft in zijn *Rara arithmetica* (blz. 268) een anoniem werkje met als titel : *L'Arithmetique et Maniere de apprendre a Chiffrer & compter par la plume & par les gestz en nombre entier & rompu, facile a apprendre, & tresutile a toutes gens. De nouveau reueue & corrige...* A Paris. Par Jehan Ruelle. 1556. Zeer waarschijnlijk is dit een herdruk van *La vraye maniere*. Een werkje met dezelfde titel, gedrukt bij Thibaud Payen te Lyon in 1555 wordt toegeschreven aan een zekere Antoine Cathalan (of Cathelan) (9).

**
*

Het oudste gedrukte Engelse rekenboekje verscheen in 1537 bij John Herford te St. Albans. Het werd in 1539 te Londen herdrukt door Nicholas Bourman onder de titel : *An introduction for to lerne to reken with the pen, or with the counters accordynge to the trewe*

---

(8) Over het berekenen van de som van de termen van zeer eenvoudige rekenkundige of meetkundige reeksen.

(9) Zie bijv. *La Bibliotheqve d'Antoine du Verdier, Seigneur de Vavprivas, Contenant le Catalogue de tous ceux qui ont escrit, ou traduit en François, & autres Dialectes de ce Royaume...* Lyon, Barthelemy Honorat, 1585, blz. 52 ; ook in : *Les Bibliothèques (sic) françoises de la Croix du Maine et de Du Verdier sieur de Vauprivas ; Nouvelle édition, ...*, Par M. Rigoley de Juvigny, Paris, 1772, tome I, blz. 31, tome III, blz. 98-99.

cast of *Algorysme, in hole numbers or in broken, newly corrected. And certayne notable and goodlye rules of false posytions thereunto added, not before sene in oure Englyshe tonge, by the whiche all maner of difficyle questyons may easily be dissolued and assoylyd. Anno dni. 1539* (verder geciteerd als *An Introduction*). Van de eerste druk bezit het British Museum een fragment; het enige bekende exemplaar van de tweede druk berust in de Bodleian Library van de Universiteit van Oxford (in de volgende regels wordt steeds naar deze druk verwezen). Andere uitgaven zijn die van 1546, 1552, 1556, 1574, 1581 en 1629, alle te Londen (10). Men kan in *An Introduction* zes grote delen onderscheiden. Het eerste (f. 2b-41a) leert het rekenen met Hindo-Arabische cijfers; hierin worden de volgende species behandeld: numeratie, optelling, aftrekking, vermenigvuldiging, deling, reductie (11) en progressie (12). In het tweede deel (f. 41b-44b) vindt men « The rules of fraccions ». Dan volgt (f. 45a-48b) « A table very necessary for multiplycacyon », d. i. de tafel van vermenigvuldiging van 1×1 tot 99×99 . Het vierde deel (f. 49a-80b) behandelt « the rules, and fyrste the rule of thre »; het is een verzameling vraagstukjes over de regel van drieën, de gezelschapsregel, enz. Deel vijf (f. 81a-94b) is een « introduction for to lerne to reken with the counters », d. i. met rekenpenningen. Hierna volgt, in het zesde deel (f. 95a-111a), een tweede reeks vraagstukken, die evenals de voorgaande begint met toepassingen op « the golden rule », d. i. de regel van drieën.

Aan het slot van het in noot 10 geciteerde artikel formuleert Richeson de volgende besluiten in verband met het ontstaan van *An Introduction*: « A careful examination of *An Introduction* seems to indicate that the work is a compilation of various parts of other texts or manuscripts into one composite work... It is highly probable that the first part of the text was a translation of some obscure French

---

(10) Deze gegevens zijn ontleend aan het artikel van A. W. Richeson: *The first Arithmetic printed in English*, in *Isis*, 37, 1947, 47-56, waar men ook de verdere beschrijving van deze verschillende uitgaven vindt.

(11) Dit zijn vraagstukjes waarin bijv. « shelynges » gereduceerd worden tot « poun-des », « pens » tot « shelynges », enz.

(12) Zie noot 8.

manuscript or, at any rate, a continental manuscript. On the other hand, the discussion of counter reckoning was no doubt taken from an English manuscript of an earlier date. » Bij de lezing van Riche-son's artikel viel mij de gelijkenis op tussen bepaalde citaten uit *An Introduction* met passages uit de *Maniere*. Met behulp van een microfilm, mij bezorgd door de Bodleian Library, heb ik de beide werkjes vergeleken. Weldra bleek, dat sommige delen van *An Introduction* ver- taald zijn uit de *Maniere*. Bovendien constateerde ik, dat ook *La vraye Maniere* gebruikt werd bij het opstellen van het Engelse boekje. Voor elk van de zes delen die men in *An Introduction* kan onderscheiden, geven wij nu aan op welke manier ze afhankelijk zijn van de twee andere werkjes.

In het eerste deel, over het rekenen met gehele getallen, treft men hier en daar passages aan ontleend aan de *Maniere*; andere meer om- vangrijke paragrafen komen uit *La vraye Maniere*, bijv. het hele hoofd- stuk over « progressyon ». Geen van beide boekjes werd echter vol- ledig gevolgd. De Engelse bewerker heeft de elementen die hij vond in het Nederlandse en het Franse boekje verwerkt tot een geheel. Dat hij hierbij niet alles klakkeloos heeft overgenomen blijkt uit het feit, dat hij bewust bepaalde hoofdstukken heeft weggelaten, nl. die over mediatie en duplatie. Hij schrijft hierover op f. 25b : « And where as in other copies is set duplacyon, triplacyon, and quadruplacyon, all that is superfluous, for so much as it is contayned under the kynde of multiplycacyon : and they that are experte in this feete, maye ryghte well perceauue it. »

Het tweede deel, « The rules of fraccyons », is, op enkele regels na, de vertaling van het deel over breuken uit de *Maniere*; alleen werden de hoofdstukken over de mediatie en de duplatie weggelaten. Als il- lustratie volgt hier het begin van dit deel in de *Maniere* met de En- gelse vertaling.

Die Maniere (c. 1510) (f. 22b)

Int ghebroken zijn twee manieren van ghetalen, daer af dat eerste ghehe- ten is den Teller want hi bediet altijt het ghetal van den deelen die onder hem staen. Dat ander heetmen den Noemer want hij noemt altijt die deelen hoe veel Dese staet altijt onder den teller.

An Introduction (f. 41b)

In fraccyons there be two maners of numbers, wherof the fyrste is called the numerator for he sheweth the number of the denominator, that standeth under hym. The other is called the denomi- nator, for he sheweth euer howe much the parte is, and standeth euer under the numerator.

De woorden « teller » en « noemer » worden hier vertaald door « numerator » en « denominator ». Merkwaaardig is, dat die termen verder niet meer voorkomen, maar steeds vervangen worden door de in het Engels wel zeer ongebruikelijke woorden « teller » en « number ». Als voorbeeld het volgende citaat (13).

Die Maniere (f. 23b)

Maer als de broken ongelijke noemers hebben (sic), als dese $9/13$ van $5/6$ soe multipliciert beyde die noemers mit malcanderen ende segt 6 werf 13 is 78 Daer na multipliciert cruyswijs de noemers metten tellers ende segt 12 werf 6 is 72 (14) ende 6 werf 9 is 54 Nu trect 54 van 65 blijft 11 die set bouen 78 aldus $11/78$.

An Introduction (f. 43a)

But when there cometh broken and uneven numbers, as these $9/13$ from $5/6$ then multiply bothe the numbers together, in sayenge 6 tymes 13 is 78. Then multiplie crossewyse the numbers with the tellers, in sayenge 13 tymes 5 is 65 from 6 tymes 9 is 54, nowe substracte 54 from 65 and there resteth 11, that 11 set aboue 78 as thus $11/78$.

Het gerbuik van de termen « teller » en « number » bewijst dat bij het opstellen van *An Introduction* het Nederlands origineel van de *Maniere* gebruikt is, niet de Franse vertaling (15).

Het derde deel van *An Introduction*, de tafel van vermenigvuldiging, komt onder die vorm noch in de *Maniere* noch in *La vraye Maniere* voor.

Het vierde deel bevat de vertaling van de boeken vier, vijf en zes van *La vraye Maniere* (16) en van zes vraagstukjes uit de *Maniere* (fol. 40b-41b, 42b, 50b-52a). Deze laatste zijn aan het einde van dit vierde deel samengebracht onder de titel : « Here folowe dyvers other proper rules and questyons » (f. 78a-80b).

De « introduction for to lerne to reken with counters » is de ver-

---

(13) Om typografische redenen zijn de breuken gedrukt met een schuine breukstreep. In de originele teksten staat de noemer steeds onder de teller.

(14) Hier moet staan « 13 werf 5 is 65 » i. p. v. « 12 werf 6 is 72 ».

(15) In *La Maniere* worden « teller » en « noemer » vertaald door « denombrant » of « nombrant » en « denonciateur ».

(16) In de Engelse tekst werden echter vier vraagstukjes ingelast, die niet voorkomen in *La vraye Maniere*, nl. 1° The rule and questyon of zarasins, for to cast them within the see (f. 66b), 2° The rule and questyon of a garden (f. 68b), 3° The rule and questyon of thre women that bare apples to the market (f. 70b), 4° The rule and questyon of the bell (f. 71b).

taling van het stuk over het rekenen met penningen uit de Antwerpse drukken van de *Maniere*. De Engelse tekst is echter uitvoeriger, omdat de vertaler hier en daar voorbeelden heeft tussengevoegd. Bij de vermenigvuldiging bijv. werkt hij eerst de produkten 4×9 en 24×14 uit, daarna komt het moeilijker voorbeeld 4563×24 uit de *Maniere*.

Ook het zesde deel is, afgezien van het laatste stuk, de vertaling van de vraagstukken uit de *Maniere* f. 27a tot 40a; enkele vraagstukjes werden echter weggelaten. Het slot van dit deel, over « the rule of false posytyons » (f. 104b-111a), komt noch uit de *Maniere*, noch uit *La vraye Maniere*.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de *Maniere*, afgezien van het eerste deel over het rekenen met gehele getallen, volledig in *An Introduction* is terug te vinden. Het Engelse boekje bevat bovendien de vertaling van de drie laatste boeken van *La vraye Maniere* en van een deel van het eerste boek. Eigen aan *An Introduction* zijn sommige paragrafen in het eerste deel en het hoofdstuk over « the rule of false posytyons » aan het einde.

P. Bockstaele.

SUMMARY.

In some Dutch arithmetics of the 16th century, f. e. in the *Cijferbouck* by the Bruges schoolmaster Adriaen vander Gucht (Bruges 1569), we clearly notice the influence of the first printed Dutch arithmetic *Die Maniere om te leeren cijffren na die rechte consten Algorismi* (see *Scientiarum historia*, pp. 53-71).

Of *Die Maniere* a French translation entitled *La maniere pour aprendre a cyfrer et compter par plumes et getcz* was published in 1529 at Antwerp.

The first arithmetic printed in English : *An Introduction for to lerne to reckon with the pen* (St. Albans 1537, London 1539, and several other editions) seems to be a translation and compilation of *Die Maniere* and of another French anonymous work : *La vraye Maniere pour apprendre a Chiffrer et compter par plumes et getcz*, printed in Lyon between 1530 and 1537.